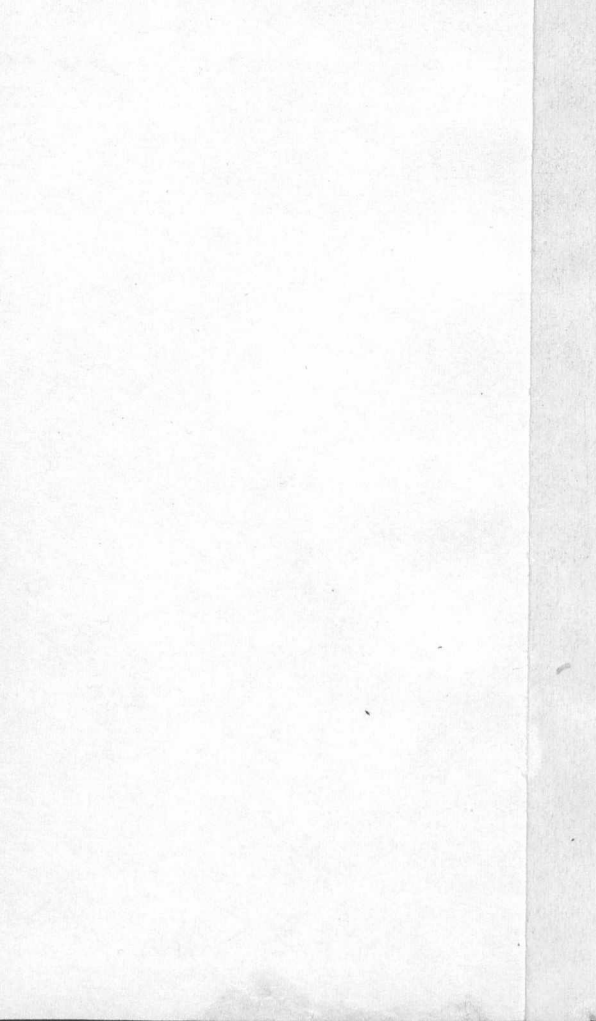

10/10/11

HAZAI GYÖRGY

★

VÁMBÉRY ÁRMIN

AKADÉMIAI
LEVÉLTÁR

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

311746

HAZAI GYÖRGY

VÁMBÉRY ÁRMIN

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1976

MTA
KIK

492992

II/3

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

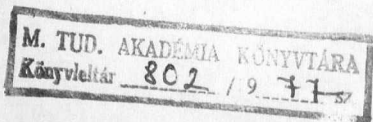
ISBN 963 05 1040 5 az összkiadás száma

ISBN 963 05 1043 X a kötet száma

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Hazai György

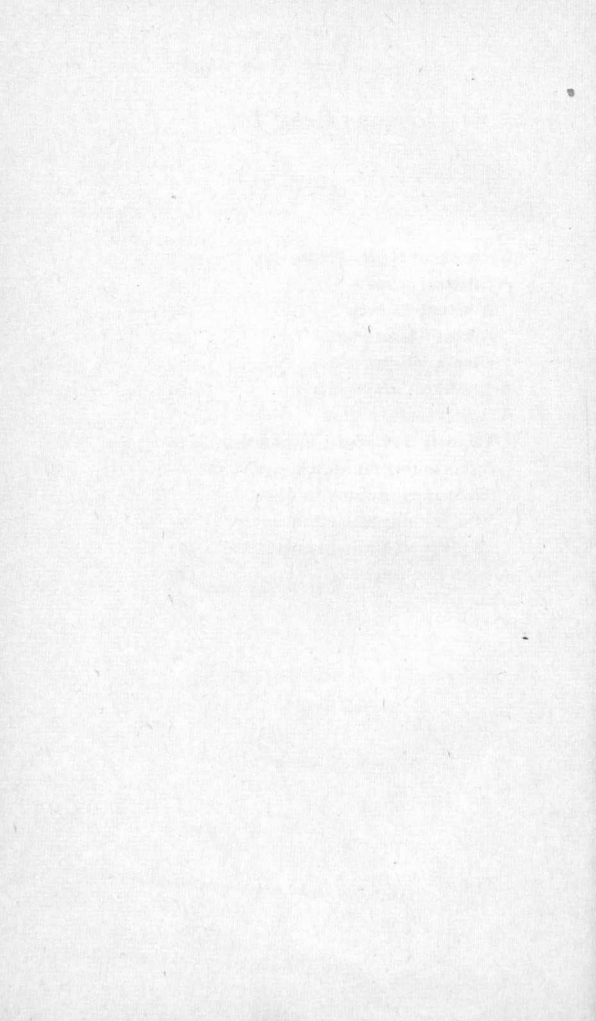
Printed in Hungary

TARTALOM

Gyermekkor és pályakezdés	7
A fiatalkori utazások	23
A sztambuli évek	23
A közép-ázsiai utazás	42
Úton a világhír felé	57
A küzdelmes révbe érés	68
A tudományos életmű	75
Vámbéry turkológiai munkássága	75
A korai magyar–török nyelvi és történeti kapcsolatok kérdései	
Vámbéry munkásságában	91
Vámbéry politikai természetű írásai	103
A tudós élet hagyatéka	117
Bibliográfia	127

GYERMEKKOR ÉS PÁLYAKEZDÉS

Születési évét tekintve maga Vámbery is bizonytalanságban volt: 1831-et vagy 1832-t, de inkább az utóbbit jelölte meg lehetséges időpontként. Származását azonban igen jól ismerte. A család bajorországból, Bamberg városából került Magyarországra a XVIII. században. Nagyapját, aki már magyar földön született, így még Bamberger név alatt vették lajstromba II. József korában. Jómaga hosszú ideig a Wamberger nevet viselte.

Édesapja, aki kevéssel fia születése után meghalt, tudós hajlamú

ember volt, s élete értelmét a héber teológia buzgó művelésében látta. Morvaországi származású édesanyja a család szerencséjére több gyakorlati érzékkel volt megáldva. Jóllehet hamarosan újra férjhez ment, a család eltartásának gondja továbbra is az ő vállaira nehezedett.

Vámbéry Ármin Pozsony vármegye Szentgyörgy nevű városkájában látta meg a napvilágot. Gyermekévei a leírhatatlan nyomor és az ortodox zsidó vallási nevelés jegyében teltek el. Mindez pedig nem kevés lelki útravalót jelentett számára a későbbiek folyamán.

Anyja kimeríthetetlen szeretettel istápolta fiát. Mindent megtett,

hogy gyógyírt leljen testi fogyatékoságára is: a fiatal gyerek béna lába azonban örökre mozdulatlan maradt. Ez a sikertelenség anyját még inkább ösztökélte, hogy fia szellemi képességei kibontakozásának útját egyengesse. Pedig ez nem kevés áldozatot követelt tőle.

A „szellemi kiművelés” első lépéséről, s annak miliőjéről maga Vámbéry adja a leghívebb képet. Életrajzában így ír erről: „... a zsidók a műveltség legfőbb fokának a talmud tanulmányozásában való elmerülést tartották. A serdülő gyerekeket ehhez képest mindennek előtt a héberül való olvasásra tanították, és ha már kellőképpen megismertették az idegen nyelv

írásjegyeivel, lassankint a héber szöveg fordítására fogták és pedig merőben egyszerű módszer szerint; egyes szókat fordítottak le neki előbb, az összefüggés révén beavatták a mondatok értelmébe és a nyelvtannal fejezték be a nyelvnek tulajdonképpen való megismerését... Nyolc éves koromig nem igen tanultam mást, mint Mózes öt könyvét és magyarázatait, a próféták könyveit és a bibliára vonatkozó egyéb tudnivalókat, hozzá még magyar és német írás-olvasást.” (Küzdelmeim. 16—18.)

Vámbéry hamar feltűnt szellemi képességeivel, s mint írja, anyja ekkor határozta el, hogy tudóst
10

farag fiából. Ennek első lépését pedig abban látja, hogy fiát — ekkor már hosszabb ideje Duna-szerdahelyen éltek — a helyi protestáns elemi iskolába adja. Itt az ismeretek és szokások új tárháza nyílt meg a fiatal gyerek előtt. Egy más szellemi világgal való találkozása, amely az ortodox zsidó vallási normák fokozatos fellazulását majd eltűnését is magával hozta, saját vallomása szerint is csak javára szolgált.

Képességei révén hamarosan az iskola első diákja lett. Bár a család anyagi gondjai csak növekedtek, a továbbtanulásról nem kellett lemondania: eljutott a szentgyörgyi piarista gimnáziumba. Igaz, előbb

egy idegen háznál kellett dolgoz-
nia, hogy e tanulmányait néhány
forint megkeresésével megalapoz-
za.

A szentgyörgyi piarista „deák-
iskola”, ahol a társalgás nyelve
még a latin volt, szigorú klastromi
fegyelmével ismét új világot jelen-
tett a tizenhárom esztendőös Vám-
béry számára. Tehetségével és
szorgalmával itt is hamar magára
vonta a figyelmet. Buzgalmát a
napi élet gondjai sem tudták meg-
törni. Amint írja, alig lakott több-
ször jól, mint hetenként egyszer
vagy kétszer, a nélkülözés egyik
nehéz lépcsőfokán pedig az segí-
tette át, hogy elmehetett csizma-
tisztítónak a kolostorba. Korán

reggel már ott kellett lennie. A lo-
bogó tűz mellett azonban még
tanulni is tudott, s ha egy darab
kenyér vagy sültkrumpli is jutott
neki, ő volt a legvidámabb diák
a padban.

Azután megszületik az elhatáro-
zás, hogy a pozsonyi bencésekhez
megy tanulni. A szünidőben, üres
zsebbel, csak szerencséjében bízva,
meg is fordul már ott, sőt még
Bécset is megjárja. Nagy élményt
jelent számára, hogy Ferdinánd
császárt is látja egy sétája során.

Pozsony az új diákévvvel, s a
megszokott nélkülözésekkel várja.
Érdeklődése ekkor fordul véglege-
sen a nyelvek felé. Tanulmányai-
nak, s ezzel párhuzamosan ilyen

irányú házitanítói tevékenységének nagyobb fontosságot tulajdonít, mint a gimnáziumi munkának. Így a harmadik és negyedik osztályt már nem azzal a sikerrel zárja, mint a korábbiakat. Figyelemre méltó önéletrajzának mélyén önkritikus megjegyzése, amelynek érvényességi körét jómaga tágítja ki: „Mint minden autodidakta, én is jelentékenyen túlbecsültem munkásságom eredményét és ugyancsak lenézve a felületes átolvasás és az alapos megtanulás közt levő különbséget, beleestem abba a hibába, mely erősen éreztette magát életem későbbi folyásában is.” (Küzdelmeim. 56.)

Következik 1848 márciusa, majd a szabadságharc vérbe fojtása. Pozsonyban látja az első felelős magyar kormány megérkezését és ünnepélyes fogadtatását, Kossuthot, Batthyányt, Eötvöst stb., s szemtanúja a kegyetlen Habsburg-megtorlásnak is. Mindez kitörölhetetlen nyomot hagy lelkében.

Ekkor tizennyolc éves, s úgy határoz, hogy iskolát változtat (a protestáns líceumra gondol), de előbb egy évig szünetelteti tanulmányait, hogy mint házitanító kis anyagi tőkére tegyen szert. Maga se gondol arra, hogy a házitanítóskodásnak ez a korszaka hosszabbra nyúlik majd. Arra még

kevésbé, hogy sose tér majd vissza a középiskolába, s az intézményes oktatással egész más minőségben, mint egyetemi tanár kerül majd ismét kapcsolatba.

A három felekezeti iskola az évek során nem kevés ismerettel látta el, s nem kevésbé járult hozzá világnézetének formálásához sem. Erről jómaga adja a legreálisabb képet: „A pillantás, amelyet akkor a különböző vallások titkaiba vettem; az a körülmény, hogy lassan-lassan ismertté váltak előttem oly természeti jelenségek, melyeket vallási babonám egészen más módon értelmezett annak előtte, és végül az a nagy különbség, mely az én keresztény-katolikus taná-

raim beszéde és tettei közt a szemembe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmaim épületét . . . Lehetetlen volt, hogy szemembe ne tűnjék a nagy különbség a szent férfiak szavai és cselekedetei közt.” (Küzdelseim. 46—47.)

*

A hat évig tartó nyelvtanárkodás nem mentes ugyan a nélkülözéstől, az anyagiakat tekintve mégis rendezettebb életet jelent számára. Legalábbis a rendszerint huzamosabb megbízatások ideje alatt.

A nyelvtanárkodás kezdetén hét nyelv oktatására ajánlkozik. Az

évek során azonban nő az ismert és oktatható nyelvek száma. Nem kevésbé azért, mert e tekintetben a „docendo discimus” elvétől vezetve jár el. A nyelveket ugyanakkor nem önmagukért tanulja. Beleássa magát az európai irodalmakba, szinte falja a műveket. S ki csodálhatná, hogy ezen irodalmi művelődés nem kis hatással van az élet egy sajátos útját járó fiatalember lelki világára, élesztve-serkentve annak romantikus hajlamait. Az első szerelem élménye is ezen évekhez kapcsolódik.

A török nyelvvel is ezekben az években, közelebbről házitanítókodásának szlavóniai állomásán kezd el foglalkozni. Néhány év

múlva pedig, amikor Bécsben jár, találkozik Hammer-Purgstallal, korra első turkológusával. Bizonyára nem kis hatással volt Vámbéryre, amikor a nagy tudós török tanulmányai folytatására biztatta.

Tanári megbízatásai az ország legkülönbözőbb részeibe vezetik el, mégis szorosabb kapcsolat kezdi fűzni Pesthez, ahová vissza-visszatér. Az egyetemi könyvtár olvasótermének lesz gyakori vendége. Különösen télidőben. Amint írja, „kellemesen langyos levegőjében kétszeres örömmel szedtem magamba a tudományokat” (Küzdelmeim. 71.). S a tudásnak e szerény csarnokán, közelebbről a könyvtáros-költő Garay János személyén

keresztül fűződnek első szálai a magyar szellemi élethez is. Vörösmarty Mihállyal való találkozása nagy élményt jelent számára. Egy kecskeméti tartózkodás során megismerkedik Arany Jánossal és Balagi Mórral is.

A nyelvtanárkodás éveit élete leggyümölcsözőbb korszakának tartotta. Nagyot lépett előre habitusban, de még többet tudásban. A megismert otthonok életét, igényeit és normáit magáévá téve rengeteget csiszolódott, s mindez csak javára szolgált. Az idegen nyelvekben való elmélyedés, a sok irodalmi és történelmi olvasmány pedig új horizontokat rajzolt fel előtte.

Ide kívánkozik azonban az érett tudós Vámbéry önkritikus megjegyzése is, amelynek mély értelme sok ponton ad kulcsot tudományos munkásságának kritikájához. Így ír: „... be kell vallanom, hogy munkám sokkal hasznosabbá és gyümölcsözőbbé vált volna, ha meg nem tévesztem magam ritka emlékező képességem és velem született ragyogó nyelvtalentumom által, s ha ahelyett, hogy átázolok tüskén-bokron által, inkább több nyugalommal, több körültekintéssel és alaposággal végzem tanulmányaimat.” (Küzdelmeim. 99.)

A vándortanítóskodás évei alatt kikristályosodik érdeklődése, s ez a

fiatalembert végérvényesen Kelet-
hez köti. Megszilárdul benne az a
gondolat is, hogy tanulmányait
elmélyítendő Keletre utazik. Édes-
anyja halála, e számára becses
családi kötelék megszakadása is
csak megszilárdítja elhatározását.

A FIATALKORI UTAZÁSOK

A SZTAMBULI ÉVEK

Amikor tanulmányainak Keleten való folytatásának gondolata felvetődik benne, Vámbéry nevét már valamelyest ismerik a tudós körök. Tudnak arról a fiatal emberről, aki kitűnő nyelvtelenséggel bír, s aki Repiczky Jánosnál, a pesti egyetemnek a török nyelv oktatásával megbízott tanáránál csiszolhatja önerőből szerzett török nyelvi ismereteit. Így amikor erkölcsi és anyagi támogatásért ezek, elsősorban pedig az Akadémia színe elé lép, messzemenő jóindulat kíséri törekvéseit.

A fiatal Vámbéry világosan fogalmazza meg vállalkozásának célját: a keleti nyelvek tanulmányozásában akar előrehaladni, hogy így jusson majd el Ázsiába, ahol a magyarok eredetét akarja kutatni. Ez pedig — Kőrösi Csoma Sándor emléke is elevenen él — olyan gondolat, amely megnyeri a nemzeti eszmét az abszolutizmus nehéz napjaiban is ápoló tudós világ támogatását.

Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlásával eljut Eötvös József báróhoz, aki Hunfalvy Pállal, a magyar őstörténet kutatójával, s Teleki József gróffal, a középkori magyar történelem mesterével, az Akadémia elnökével te-

remti meg számára a kapcsolatot. Segítségükkel fűzi tovább a magyar tudományban az ismeretség szálait. Reguly Antallal, a magyar nyelv fáradhatatlan kutatójával is kapcsolatot teremt. A kiváló tudósban, aki nélkülözéssel és szenvedéssel kísért keleti utazásával szinte a honi finnugor nyelvészeti kutatások alapjait vetette meg, Vámbéry az őshaza kutatásának mártírját látta. „A lélek, melyet ő belém öntött, elválaszthatatlan részem maradt mindörökre” — írta visszaemlékezései során (Küzdélmeim. 108.). Lelkes biztatója Jerney János, a magyar őstörténet másik szorgalmas kutatója is.

Az anyagi eszközök előteremtése nem kis gondot okoz támogatóinak. S nem könnyű az útlevel megszerzése sem Törökországba. Az ügyet az akkor ugyan már erősen megfogyatkozott konstantinápolyi magyar politikai emigráció léte különösen gyanússá és veszélyessé avatja a Habsburg-hatóságok szemében. Az útipapírok megszerzése Eötvös József személyes támogatásával válik lehetővé.

Végül elhárulnak az összes akadályok Vámbéry útja elől, s 1857 márciusában egy dunai gőzhajón útra kelhet Törökország felé.

A dunai, majd a tengeri út, a Boszporuszba való megérkezés fe-

lejthetetlen élménye. S örömteli izgalmát az sem csökkenti, hogy minden krajcár nélkül száll partra. A szerencse azonban mellé szegődik: már az első órákban kapcsolatba kerül emigráns honfitásaival, akiknek bizalmatlansága az ott-honról érkező ismeretlen személylyel szemben hamar eloszlik. Segítenek is neki a kezdeti nehézségek áthidalásában.

Az élet itt sem könnyű számára. De beveti magát a nagyváros forgatagába, hogy életét — egyelőre máról holnapra — biztosítsa. A kávéházakban ülő törökök előtt nagy tetszést arat az irodalmi török nyelv ismeretével; felolvasással vagy éppen a népi költészet művei-

nek recitálásával vív ki magának tiszteletet, s keresi meg mindennapi kenyerét. „Soha sem tudtam reggel, hogy hol ebédelek, vagy hol vacsorázom; a jövő gondja nem bántott és mivel időközben a kalapom helyett fezt tettem a fejemre és elég rongyos is voltam arra, hogy kóbor felolvasónak tartanak, a keleties csavargó élet minden kellemetességével folytak napjaim. A Boszporusz partjain élő népmozaikkal való érintkezésem javára szolgált elméleti nyelvtanulmányaimnak . . .” — írja visszaemlékezéseiben (Küzdelseim. 121.).

Az új élet forгатagában nem felejtette el azonban tanulmányait

sem. Szabad idejében — rendszerint délelőttönként — sokat olvas és tanul. S nemcsak a török Sztambullal tart fenn kapcsolatot. Szemtanúja az ott menedéket nyert emigrációk szomorúan reménytelen hétköznapijainak, látja hogy miként szedi a hasis áldozatait.

Eljár a Café Flamma, amely „a krími háború után kedves találkozó helye volt a minden fajtájú és nemzetiségű csalódott kalandoroknak, facér katonatiszteknek, bukott kereskedőknek, kétségbeesett emigránsoknak, politikai rajongóknak. E jobbára éhező urak beszéde és véleménye szerint Európa és Törökország sorsa ezekben a

homályos, füstös helyiségekben fog eldőlni, mert mindenikök csak úgy dobálózott a hercegekkel és miniszterekkel, mindeniköknek meg voltak a maga világboldogító tervei és mindenikök csak idő kérdésének tekintette, hogy Törökország ügyeinek élére jusson” — írja életrajzában (Küzdelmeim. 119.).

A vezérkarát elveszítő konstantinápolyi magyar emigráció ekkorra már jelentősen összezsugorodott. Nem kevesen éltek azonban még a török fővárosban. Vámbéryt meleg baráti kapcsolatok fűzték hozzájuk. Közülük Karacsay grófra, Türr Istvánra és Szilágyi Dánielre, de még másokra is

különös melegséggel emlékezett. Szilágyi Dániellel, aki később egy nagybecsű keleti könyv- és kézirat-gyűjteményre tett szert, továbbra is kapcsolatban maradt. Ennek köszönhető, hogy Szilágyi halálakor ez az értékes gyűjtemény Vámbéry kezdeményezésére és közvetítésével a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába került, s ott most a keleti gyűjtemény értékes, sajnos mindmáig katalogizálatlan magját képezi.

Kmetty tábornokhoz fűződő kapcsolata nyitotta meg számára az utat a művelt „felsőbb” körökhöz is. Ő ajánlotta be Vámbéryt Hüseyin Daim Paşa házába házi-tanítónak. A török házhoz való

költözése azt jelentette, hogy Vám-
béry annak hétköznapijait kezdte
élni. A pasa az otthonába való
bevezetés első lépéseként új névvel
ajándékozta meg: a török világban
ettől kezdve Resid (Reşit) effendi
nevet viselte. A név annyit jelent,
mint becsületes, józan, derék, jóra-
való.

„Ily módon lehetőségessé vált
számomra, hogy minden magam-
kényszerítése nélkül, mint Resid
effendi járhaszak-kelhessek a török
társaságokban. Minél jobban meg-
ismerkedtem az új erkölcsi rend-
del, minél mélyebben hatoltam be a
keletiek élet- és gondolkodásmód-
jába, ismerőseimnek köre annál
jobban tágult, s annál könnyebben

nyíltak meg számomra az ajtók nemcsak az egyszerű hivatalnokok, hanem a főbb, s legfőbb méltóságok házában is” — írja (Küzdelmeim. 133.).

Az évek során kapcsolatai kiszélesültek, a török politikai és szellemi élet számos kiválóságával került kapcsolatba. 1859-ben Rifat Paşa, a volt külügyminiszter házához kerül mint a történelem, földrajz és francia nyelv oktatója. Így közvetlen közletről ismeri meg a „török reformkor”-t, az ország „nyugatiasodását”, azaz modernizálódását óhajtó körök tevékenységét, reményeiket és gondjaikat. „A török társaság körében való szabad járásom-kelesem révén

talán én voltam az első európai ember, ki mélyebb pillantást vehetett az ötvenes évek korabeli Törökország politikai és társadalmi viszonyaiba. És ez a bepillantás annyival is érdekesebb volt, mert éppen az átalakulás kezdő szakaszának, a keleti és nyugati világnézet első kölcsönhatásának voltam tanúja” — írja (Küzdelmeim. 142.).

A török környezetben a nyelv kitűnő birtokában egyre otthonosabban mozog. Örömére szolgál, hogy társadalmi érintkezésében nem állnak előtte olyan sorompók — „arisztokrata büszkeség” vagy „rangbeli megkülönböztetés” —, mint hazájában. „Akár ha vezírnél,

marsalnál, ha miniszternél vagy a szultán vejénél fordultam meg, mindenhol meleg szívességgel fogadtak, senki sem fürkészte társadalmi helyzetemet és az ifjú, ki otthon a házában obskurus zsidó tanító létére szinte rejtett életet folytatott, rövid két év alatt bizalmas barátja lett a legelőkelőbb és leggazdagabb méltóságoknak” — írta meglelégedéssel, de nem kis keserűséggel is önéletrajzában (Küzdélmeim. 141.).

Új helyzete hamar kapcsolatba hozza a nagyhatalmak sztambuli követségeivel is, amelyek igénybe veszik nyelvtudását, a török világban való jártasságát és ismereteit. E megbízatásai még Abdülmecit

szultán követi audienciáiig is elvezetik.

A felsőbb körökkel való érintkezése a napi politika kérdéseiben jól informálttá teszi Vámbéryt, aki ismereteit publicisztikai téren is megpróbálja kamatoztatni. Két külföldi hírlappal kerül kapcsolatba, s ezek közül az egyiknek — a bécsi lapnak — állandó tudósítója is lesz.

Nem kétséges, hogy a sztambuli évek, az emigrációkkal, majd a török vezető körökkel és a konstantinápolyi követségekkel kialakított kapcsolat, s első újságírói szárnypróbálgatásai teremtették meg Vámbéry számára a később széles körű politikai jellegű pub-

licisztikai tevékenység alapjait. Itt kapott indítékot ahhoz, hogy e közegben is mozogjon, tudását és ismereteit — hol jól, hol rosszul — e szférákban is kamatoztassa.

Anyagi körülményei is gyökeresen megváltoztak. Önvallomása szerint Konstantinápolyban töltött utolsó éveiben „jól, sőt nagyon is jól” — mentek dolgai (Küzdelseim, 150.). „Kényelemben, bőrségben éltem, még hátszlovam is volt...” — írja (Küzdelseim, 160.). Ez pedig nemcsak kényelmet jelenthetett számára, hanem bizonyára „státuszszimbólum”-jelleggel is bírt.

Azt gondolhatnánk, hogy az anyagi és társadalmi körülményei-

ben történő gyökeres változás, amely természetesen nem kis idejébe és energiájába került, erősen eltérítette eredeti tudományos ambícióitól. Nem így történt. Tanulmányait lankadatlan buzgalommal folytatta, s itt érdeklődésének középpontjában „a magyar nemzetnek és nyelvének titokzatos és máig is tisztázatlan eredete” állt (Küzdelseim. 155.).

E törekvéseiben figyelme tulajdonképpen a törökség távolabbi, keleti ága felé irányult, s mint írja, „természetesen következett ebből az a reménységem, hogy Közép Ázsiában az összehasonlító nyelvtudomány segítségével világosságot vető sugarat lelhetek,

38

amely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem sötét tájairól”.

A közép-ázsiai utazás gondolata már ekkor foglalkoztatja, de előbb a sztambuli forrásokat akarja ki-meríteni. Az ottani könyvtárak keleti török kézirateit kezdi tanulmányozni. A közkönyvtárak anyagán túl rendelkezésére áll egyik pártfogójának, Ali Paşának kézirat-és könyvgyűjteménye, amely éppen a keleti török vonatkozásokban rendkívül becses kincseket rejteget.

E tanulmányaihoz fűzött elképzeléseiről és reményeiről így ír: „Közép-Ázsia nyelve, a csagatáj, vagyis a keleti török nyelv, nálunk

Nyugaton akkoriban még csak Quatremère francia orientalista munkái révén volt némiképpen ismeretes. Az oszmánok írott és népnyelve közt levő eltérésből indulva ki, hittem és reméltem, hogy az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében föllelem a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével, s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek és jelentékeny módon hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázásához.” (Küzdelseim. 157 – 158.)

A cél megközelítéséhez tehát — egyelőre — egy indirekt utat

választ, amely igen gyümölcsözőnek ígérkezik. Tanulmányai során azonban tekintettel van oszmanisztikai vonatkozásokra, s itt a magyar tudomány speciális érdekeire is. A magyar történelem oszmán-török vonatkozásainak forrásait kutatja, s nem egy értékes mű nyomára bukkan.

1858-ban Sztambulban jelenik meg első tudományos munkája, egy német—török zsebszótár, amelyen neve először szerepel magyaros, Vámbéry alakban.

Munkájáról rendszeresen beszámol az Akadémiának, amely érdemei elismeréséül 1861-ben levelező taggá választja. Ebben az évben hagyja el Sztambult, s négy

évi tartózkodás után visszatér Pestre, hogy az önmagának már korábban kijelölt úton haladjon tovább.

A KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁS

Pesten tulajdonképpen nem sokat időzik. A néhány hónap a második keleti tanulmányút, a közép-ázsiai utazás előkészítésének jegyében telik el. Régi és új terveit kovácsolja, támogatást keres a merész vállalkozás számára.

Dessewffy Emil grófban az Akadémia akkori elnökében energikus pártfogóra talál, aki ugyan néhány tag makacs ellenzésével találja szemben magát, de mégis

neki juttatja az elnökség rendelkezésére álló útisegély-összeget — ezer forintot.

Vámbéry az anyagi támogatást eldöntő akadémiai ülésen egy „búcsúszóban” vázolja útjának tudományos célkitűzéseit: „... mi a szebb és regényesebb hangzású magyarok ősi hazája helyett nyelvészeti igazságot keresünk. Mi ugyan szinte Közép-Ázsiába utazunk, de ott nemcsak az emberek jellemét, viselt ruháit, vagy fegyvereit, hanem az élő szókat, a nyelveket, hasonlítjuk; s ezt nem valami önkényes eljárás, hanem a nyelvhasználat felállította biztos, okszerű szabályok szerint.” (Küzelmeim. 163.)

Az Akadémiának a keleti hatalmakhoz, Törökországhoz és Perzsiához, valamint az ott székelő európai követségekhez szóló ajánlólevele is a török-tatár nyelvek olyan célú tanulmányozását jelöli meg Vámbéry útja feladatául, amely tulajdonképpen a magyar nyelvnek az altaji nyelvekhez fűződő kapcsolatainak jobb megismerését célozza. Az ajánlólevelet Eötvös József és Toldy Ferenc írták alá.

1861 végén már ismét Konstantinápolyban van, ahonnan néhány hónapi tartózkodás után 1862 márciusában több nyomós török hivatalos és félhivatalos ajánlással a zsebében kel útra Perzsia felé.

Az út Trabzonig a tengeren, majd onnan Teheránig a szárazon vezet. A perzsa főváros a következő fontos, egyben utolsó stáció Vámbéry számára a merész vállalkozás előkészítésében.

Mi tett akkor minden közép-ázsiai utazást nehézé, az európai utazó számára szinte megoldhatatlan feladattá? Milyen körülmények vártak arra, aki egy ilyen utazásra vállalkozott? Hogyan festett Közép-Ázsia politikai térképe a XIX. század hatvanas éveiben?

Közép-Ázsia területe, azaz a Kaspi-tengertől a Tien-San hegységig terjedő terület, amely magába zárja az Aral-tavat, a türkmén sivatagot, az Oxus és a Jexartes

folyó közét, ez idő tájt a szomszédos nagyhatalmak, Oroszország és Irán érdekei összeütközésének középpontjában állt. Az egymással vívott mérkőzésben Irán hosszabb idő óta védekező állásba szorulva figyelte Közép-Ázsia sorsának alakulását. A terület sorsát szemmel tartották azonban az Afganisztánban tért nyerő angolok is.

Közép-Ázsia politikai egysége, amely Timur idejében, a XIV. században, még világhódító tervek kovácsolására adott erőt, már régen a múlté volt. A XIX. században e terület három enervált politikai hatalom, a kokandi, buharai és hivai kánság ellenőrzése alatt állt. Törkménia sivatagjainak ténylege-

46

sen a nomád törzsek voltak gazdái.

A terület kánságaiban a vallási fanatizmus mezébe öltözött kegyetlen önkény uralkodott, másutt pedig az ököl törvénye döntött arról, hogy ki az úr és az alattvaló.

A kánságok a külvilágtól való hermetikus elzárkózással akarták uralmukat konzerválni. Jaj volt minden betolakodónak, különösen európainak, akiben nyomban orosz vagy angol kémeket véltek felfedezni. Az ilyenekre pedig kegyetlen halál várt. Ez a sors érte el Vámbéry két merész angol elődjét, Conollyt és Stoddartot is, akiket a buharai kán kivégeztetett.

Nem kevesebb veszély leselkedett az utazóra a türkmén sivatagban sem, ahol a rablócsapatok foglyaikat — ha busás váltságdíjat nem remélhettek — a szó szoros értelmében rabláncra fűzve hajtották Közép-Ázsia rabszolgapiacaira.

A vallási fanatizmus táplálta erőszak fala mögé zárt világ szinte teljesen ismeretlen volt a csápjait akkor már mindenfelé kiterjesztő Európa számára.

A Közép-Ázsiába való indulás útjában azonban Teheránban váratlan akadályok tűnnek fel. A legkedvezőbb útvonal Észak-Afganisztánon keresztül vezetne. Az afgán belviszályok azonban, amelyek

hátterében éppen Perzsia áll, lehetlenné teszik, hogy Vámbéry ezen az úton elinduljon Közép-Ázsia kapuja, Herat felé.

A kényszerű várakozást Vámbéry Perzsia megismerésére használja fel. A török követség segítségével elnyeri a teheráni hivatalos körök támogatását, s ezek segítségével útját dél felé veszi. Iszfahánba és Sirázba látogat el: a régi Irán történetének és kultúrájának emlékeit keresi fel e rövid utazás során. De élénken figyeli Irán népének jelenét is. Ez útjának tapasztalatait később egy önálló útleírás-monográfiában foglalja össze.

1863 elején már visszatér Teheránba. Figyelme ismét Közép-

Ázsia felé fordul. A teheráni török követségen gyakran látja a Mekkából Közép-Ázsiába hazatérő zarándokokat. Kapcsolatba kerül velük, s megszületik fejében a merész gondolat, amely közép-ázsiai tervei megvalósulásának kulcsát jelentheti. Útleírásában így ír erről: „... ezen emberek egészen vad, szinte ijesztő külsővel bírtak, mégsem állhattam ellent azon gondolatnak: nem volna-e jó, ha e zarándokok társaságában tenném meg közép-ázsiai utamat? Ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkívül Resid Effen-di dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségénél, s nem a legjobb lábon állnak Buharával,

50

Közép-Ázsia ezen egyetlen városával, melytől magam is félttem, mert elődeim szerencsétlen sorsa félnem tőle megtanított.” (Der-visruhában. 77.)

Teheráni házigazdái minden aggodása, sőt a kiszemelt utitársak által vázolt nehézségek ellenére is kitart e gondolat mellett, amely hamarosan tetté érik. A közép-ázsiai zarándokok előtt természetesen gondosan eltitkolja kilétét és útjának céljait. Azok csak annyit tudnak róla, hogy a szentéletű dervis Hiva, Buhara és Szamarkand sírjait akarja felkeresni.

Jómaga rongyos dervisnek öltözik, hogy külsejében is utitársaihoz igazodjon, „akik jobban

hasonlítottak borzasztóan eltorzított csavargókhöz, mint jámbor zarándokokhoz” (Dervisruhában. 79.).

1863 márciusának utolsó napjaiban Vámbéry végre Teheránból is elindul közép-ázsiai útjára, amelynek leírása bevonul majd a klaszszikus útleírások sorába, s egy csapásra világhírt teremt számára.

Leírhatatlan nehézségek, lemondások és szenvedések kísérik útját. Élete szinte állandó veszélyben van. Jómaga is tudja, hogy fejével játszik, s szerepében egy tévedésért életével fizethet.

A több mint kilenc hónapos utazás folyamán valóban mindenbe belekóstol, amit megjósoltak neki.

A sivatagi utazás során nemcsak a homokviharral és a kánoszomjjal ismerkedik meg, de menekülnie kell a türkmén rablók elől is. Személyét mindvégig gyanú veszi körül, s számtalan csapdát kell kikerülnie. Betolakodó kémet gyanítanak benne az egyszerűbb emberek is, a hivatalnokok pedig elsőrendű kötelességüknek tekintik, hogy jöveteléről a „fennsőbbiséget” értesítsék. Így a hivai és buharai kán személyes audiencián győződik meg kilétéről.

Nyelvtudásán túl itt kamatozik igazán az, hogy isztambuli éve alatt olyan nagy buzgalommal látogatta a muzulmán teológiai is-

kola előadásait. Itt nemcsak az iszlám elméletére van szüksége. Sokkal többre: egy abban gyökerező általános habitusra.

Vámbéry a tűzpróbát jól kiállta. Ez pedig fényes lehetőséget teremt számára, hogy megismerje Közép-Ázsia népeinek mindennapi életét, gazdasági és politikai viszonyait.

A Kaspi-tenger partján és a türkmén sivatagban szemtanúja a nomád türkmének rabló kalandozásainak, amelyek elsősorban Perzsia ellen irányultak. Útjának első szakaszát éppen ilyen rablók társágában teszi meg, akik azonban őt a dervisnek kijáró tisztelettel veszik körül. Még arra is ajánlatot

kap, hogy mint bölcs sejk, legyen egy nagyobb türkmén rabló-csapat vezetője.

Közép-Ázsia városaiban látja az embertelen rabszolgapiacot, s képet alkothat magának a kánoknak a vallás leplébe burkolt, minden elképzelést felülmúló kegyetlen uralmáról. Ezt idézik következő sorai: „A legutolsó udvarban mintegy háromszáz csaudor hadifoglyot találtam, kiknek teste rongyokkal volt fedve, s a haláltól való félelem, s éhség által néhány nap óta kínozva máris olyanok voltak, mint a sírből kikelt halottak. Már el volt különözve . . . olyanokra, kiket rabszolgául lehetett eladni vagy elajándékozni; és olyanokra,

kik . . . a kán által rájuk mért büntetés alá estek. Az első osztálybelieket tíz-tizenötével, vas nyaklókarikákkal egymáshoz láncolva kísérték el, a másik osztálybeliek pedig türelmes megadással várták iszonyú sorsukat, s mint valami összekötözött bárányok jelentek meg hóhéraik keze között.” (Der-visruhában. 169.)

Vámbéry útja a türkmén sivatagon keresztül Hivába, Buharába és Szamarkandba vezetett. Jóllehet megfordult fejében az is, hogy útját Kelet-Turkesztánon keresztül Peking felé vegye, s így az újkor Marco Polójának nevezhesse magát, végül mégis a visszafordulás mellett döntött.

Észak-Afganisztánon keresztül tér vissza Teheránba, ahol megkezdődik a vállalkozás diadalút-szakasza.

ÚTON A VILÁGHÍR FELÉ

Teheránban ez alkalommal is hosszabb időt tölt. Az útja során látottakról-tapasztaltakról igen kevés feljegyzést készíthetett. Mindent emlékezetébe kellett vésnie. Most ezeket papírra veti, s lényegében el is készül útleírásának vázlatával.

Útjának eredményeit latolgatva kirajzolódik előtte a szerzett tudományos ismeretek értékesítésének útja is. Nem kis szerepet játszanak

ebben a teheráni angol diplomaták, akik Vámbéry információinak politikai értékét felismerve, útját Anglia felé egyengetik. Ellátják Vámbéryt az angol politikai és tudományos élet legkiválóbb képviselőihez szóló ajánlásokkal.

Vámbéry e biztatások nyomán el is határozza, hogy útleírását először Angliában adja ki. A biztos világsiker tudata határozza meg érzéseit és lépéseit. „Pompás légvárakat építettem magamnak és valósággal dúskáltam jövőm képének színpompájában, bár halovány fogalmam sem volt a reális alapon nyugvó életpályáról. Egyelőre beértem azzal a tudattal, hogy olyan részeivel és pontjaival ismerkedtem

meg Ázsia világának, melyeket európai ember előttem nem látott. De arról, hogy hol és miképpen fogom értékesíteni e fölfedező utam eredményeit, a siker örömmámorában egyáltalán nem gondolkoztam... A lelkemet vívó reménységek zavarából csakis az az egyedül biztos és boldogító érzés vált ki határozottan, hogy szerencsés felfedező utam hírt és dicsőséget szerez nevemnek Európában és végre lesz életpályám; de arról, hogy milyen természetű lesz ez a pálya, nem volt fogalmam egyáltalán.” (Küzdelmeim. 228.)

Teheránból e mámoros hangulatban küld jelentést Pestre az

Akadémiának. Valószínű azonban, hogy a sikeres utazás híre a teheráni diplomáciai csatornákon már előbb eljutott Nyugatra, s onnan kerülőúton Pestre is. Talán ez, s feltehetően az utazás politikai aspektusának előtérbe kerülése is hozzájárult ahhoz, hogy a pesti tudományos közvéleményben már visszatérése előtt bizonyos tartózkodás vagy idegenkedés alakult ki Vámbéryvel szemben.

Ezt Pesten való megjelenése és útibeszámolója sem tudta eloszlatni. A pesti tudós közvélemény Vámbérytől a magyarság ázsiai török szálainak felkutatását, az ottani kéziratgyűjtemények kincseinek megvizsgálását, minden-

60

képpen azonban konkrét tudományos eredményeket várt. A zsákmány e szempontból azonban igen-igen szerény volt. Vámbéryt dervis-inkognitója eleve megakadályozta abban, hogy Közép-Ázsiában komoly könyvtári munkákat végezzen, s ott fontos kéziratok után kutasson.

Az akadémiai közvélemény a közép-ázsiai vállalkozást önkénytelenül is összehasonlította Reguly Antalnak a finnugor népek között tett utazásaival, s a mérleg Vámbéry számára igen-igen előnytelenül alakult. Hozzájárult ehhez az is, hogy a magyar múlt finnugor szálainak kutatói — éppen Reguly anyagának vizsgálata nyomán —

már többé-kevésbé világosan látták a magyar nyelv finnugor eredetét, s a török nyelvi kapcsolatok sajátos, nem nyelvrokoni jellegét.

Az elismerésre, ünneplésre vágyó Vámbéryt mindez hideg zuhanyként éri. „Ez hát a jutalma mérhetetlen fáradozásoknak és szenvedéseimnek, és ilyen hálát érdemeltem a nemzettől, melyért, hogy felderítsem eredetét, kockára tettem életemet; és ez legyen az elismerés az Akadémia részéről, melynek úgy reméltem, hasznára leszek tudományos utazásom eredményeivel? — Megsértett hiúságom hatása alatt állva, kínosan esett ilyenén fölébredésem az álomból, melyben hazautazásom egész folyamán rin-

gatóztam.” (Küzdelseim. 242—243.)

Bizonyára e fogadtatásban, majd a folytatásként tornyosuló nehézségekben kell keresni annak az ellentétnek pszichológiai gyökereit, amely Vámbéryt később a magyar nyelvészet tudós művelőitől elválasztotta.

Legőszintébb pártfogója, Eötvös báró is úgy véli, hogy közép-ázsiai tapasztalatait leggyümölcsözőbben Angliában tudja kamatoztatni. Segítségére is van odautazásában.

A „ködös Albion” bőven kárpótolja csalódásaiért. Ajánlólevelei a legmagasabb politikai posztokig elvezetik Vámbéryt, sőt a leg-

előkelőbb társaságok szalonjait is megnyitják előtte. „ . . . két héttel a Temze partjára való megérkezésem után egész seregét számláltam meg barátaimnak és ismerőseimnek, kik szóban és írásban terjesztették híremet, sőt az egykori dervist váratlanul hírneves és divatos emberévé tették a londoni társaságnak” — írja önéletrajzában (Küzdelseim. 249.).

A harmincadik életévén alig túljutott becsvágyó fiatalember rövid idő alatt elnyeri azt, amit hosszú idő óta remélt. Első előadását a Royal Geographical Society előtt tartja, s ez meghozza számára a tartós sikert. Az ünnepelt „explorer”, a „felfedező” a legnevesebb

kiadóval szerződhet könyve kiadására.

Rövid idő múltán világosan látta azonban az Angliában személye és munkássága iránti érdeklődés politikai motivációját. „Nálam a főszólyt azokra a hírekre vetették, melyeket Hivából, Buharából és Heratból, és főképpen Oroszországnak Ázsia déli részei felé irányuló és Közép-Ázsia teljes elszigeteltsége következtében eddig figyelmen kívül maradt titkos mozgalmairól hoztam, s amelyekre a politikai körök rendkívül kíváncsiak voltak . . . Fellépésemnek így politikai jelentősége volt, s ha ehhez még hozzáteszem, hogy utazásom különös módja, nevezetesen

dervis-szerepem feltűnt az idegizgató sportban kedvöket lelő angoloknak, . . . némiképpen értethetővé válhatik az a rendkívüli fogadtatás, mely részemül jutott” — írja visszaemlékezéseiben (Küzdelmeim. 254—255.).

Angliában írja meg, pontosabban fejezi be útleírását, amely így először angol nyelven jelenik meg, s nem kis mértékben járul hozzá hírnevéhez.

Egy idő múltán azonban belefárad az angol társadalmi összejövetelekbe, az angol élet felfokozott tempójába, amely kezdetben szinte magával ragadta. Látja, hogy e világnak minden ünneplés ellenére is kültagja maradt. Arra pedig

66

nem számíthat, hogy Angliában ambícióinak megfelelő álláshoz jusson.

Útleírásának megjelenése könyvsikert jelent ugyan számára, a hozzáfűzött anyagi reményeket azonban csak csekély mértékben váltja be. Ez ébreszti fel a „remélt jólét álmából”, s ismét hazája felé fordítja tekintetét.

Vámbéry harminckét éves, nevét az egész művelt világ ismeri, de jövőjét illetően még korántsem érezheti magát biztonságban. Az eddig vándorboton, a máról holnapra élő Vámbérynek ekkor még nincs állása, még otthona sem. A sok nélkülözés, a megpróbáltatásokkal teli hányatott évek után pedig ez az, amire mindenekelőtt vágyik.

A budapesti egyetem török tanári állása mesterének, Repiczky Jánosnak halála óta betöltetlen volt. Ez az a tudományos poszt, 68

amelyet Vámbéry elnyerni szeretne. Az ehhez vezető út azonban — bár Londonból való visszatérésekor valamivel nagyobb érdeklődés fogadja — tövisesnek bizonyult.

Közömbösséggel, lenézéssel és irigységgel kell megküzdenie. Minderről igen lesujtó rajzot ad önéletrajzában: „... sötét, áthatolhatatlan, undok alakok képével befestett kárpit gyanánt meredt elém az osztály- és valláskülönbségek választófala és itt is utamat állta a vak előítélet szörnyetege; ... lehetetlen volt észre nem vennem a társadalom előkelőinek és az irányadó köröknek sértő hidegségét és tudatos tartózkodását. Sokak-

nak rontotta meg örömét és sokakban fojtotta le a méltánylás és az elismerés érzetét az, hogy annak a külföldön ünnepelt magyar embernek homályos a származása, családi összeköttetései nincsenek és hozzá még zsidónak is született.” (Küzdélmeim. 279.)

Az egyetemi tanári állás elnyeréséhez — még a 67-es kiegyezés előtt vagyunk — Bécsen keresztül vezet az út. Császári audiencián kell megjelennie, s ott jóindulatra is talál. Igaz, Bécs angliai követe is — nyilván ottani sikerei ismeretében, s talán személyes kapcsolatok miatt — egyengeti az útját.

A pesti egyetem sietett visszavágni Bécsnek a császári döntésért. Megtagadták tőle a tanári címet, s három évig csak tanítói minőségben, lényegesen előnytelebbs feltételek között tevékenykedhetett.

A rektor nem is rejtette véka alá véleményét. Amint írja, bemutatkozásakor így fogadta: „Ne higgye, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleméről. Tudjuk, hogy gyöngye lábbon áll a keleti nyelvekkel, s hogy a tanszékre való hivatottsága nagyon kétséges. De nem akarunk ellene szegülni őfelsége parancsának és ön csak e kényszerhelyzetnek köszönheti állását.” (Küzdelseim. 280.)

Mindez pedig egy ellene irányuló kampánnyal párosult, amelynek hullámai még a sajtót is elérték.

Persze voltak tisztelői és jóakarói is. Vámbéry ezek között említhette Deák Ferencet, Jókai Mórt s régi pártfogóját, Eötvös bárót, aki igen jól átlátott a magyar ugar akkori műveltségi viszonyain, röghöz kötött szemléletén. Tőle idézi önéletrajzában azt az igen találó megjegyzést, amelynek igazságát sajnos nem egy magyar tudós életpályája igazolta: „Az Ön utazásainak és tanulmányainak tere idegen tér az országban és csak nem hiszi azt, hogy önmagát vádolja a társadalom tudatlansággal és értelmetlenséggel, mikor sokkal egy-

szerűbb és kényelmesebb a mód,
hazugnak és csalónak kiáltani ki
Önt, kit nem értenek meg.”
(Küzdelseim. 289.)

Mellőzés érte az akadémiai ren-
des tagság elnyerésénél is: erre
csak tizenkét évvel Közép-Ázsiá-
ból való visszatérése után került
sor.

Londonból hazatérte mégis rév-
be jutást jelentett számára. Bizto-
sítva volt tudományos munkája,
amelyhez nagy buzgalommal lá-
tott hozzá. A turkológia és a
magyar—török kapcsolatok kuta-
tásának területén, továbbá a Ke-
let aktuális kérdései kapcsán egy-
másután látnak napvilágot tanul-
mányai, monográfiái és esszéi.

A siker és a megbecsülés sem maradt el a továbbiakban. Talán nem mindig ott, ahol Vámbéry szerette volna, de bőven kijutott neki belőle. Külföldi szereplései során a legmagasabb körökig jutott el, s otthoni nimbusza páratlan nagyságot ért el. A kor egyik legismertebb magyar emberének tartották.

Vámbéry gazdag tudományos és publicisztikai munkásságának érdemeit és gyengéit a következő fejezetekben szeretnénk részletesen bemutatni.

A TUDOMÁNYOS ÉLETMŰ

VÁMBÉRY TURKOLÓGIAI MUNKÁSSÁGA

Vámbéry turkológiai munkássága hű tükörképe széles körű tudományos érdeklődésének. Figyelme az egész törökségnek szólt, s túl ezen, nem korlátozódott egy meghatározott tudományos diszciplínára. Jóllehet, kutatásának középpontjában a török nyelvek történetének emlékei és kérdései álltak, fontos szerep jutott a török népek múltjához fűződő, főként etnikai-néprajzi kérdések vizsgálatának is.

S az utókor sem feledkezett el róla. A Magyar Tudományos Aka-

démia nemcsak hagyatékát őrzi. Kegyelettel gondozza sírját is, s kezdeményezésére a pesti Dunaparton ma emléktábla figyelmeztet arra, hol volt a nagy tudós utolsó lakhelye.

A XIX. század ezen évtizedei a törökség jelenének és múltjának új dimenzióit tárták fel, s merőben új perspektívát vázoltak fel a kibontakozóban levő új tudomány-
szak, a turkológia számára. Vámbéry munkássága ebbe a folyamatba ágyazódik bele, ehhez jelent fontos hozzájárulást.

A korabeli tudományos érdeklődés középpontjában hosszú időn át — érthető módon — az európai történelmet a korábbi századok so-

rán nagyhatalmi rangon befolyásoló Oszmán Birodalom állt. E sajátos, s a XIX. században már az agonizálás fázisába lépő politikai alakulat nyelvi és etnikai viszonyaira, történetére és irodalmára vonatkozó kutatások komoly eredményekkel, nem egy területen már színvonalas szintézissel büszkélkedhettek.

Annál kevésbé volt ismert a közép- és belső-ázsiai, szibériai, kaukázusi és pontusi török népek múltja és jelene. E török nyelveknek egymáshoz való viszonya éppen úgy homályban volt, mint nyelvi emlékeik, amelyektől a tudomány — nem kevésbé az indo-európai nyelvek viszonyát tiszt-

tázó összehasonlító-történeti nyelvi vizsgálatok kisugárzása folytán — e nyelvek eredetének és fejlődésének megvilágítását várta.

Vámbéry ezen a területen, a tudományos irodalomban gyakran keleti török néven szereplő török népek nyelvi és irodalmi emlékeinek feltárásában és feldolgozásában vitte jelentős mértékben előre a turkológiát. E részterület művelésének voltak ugyan előzményei, főleg francia és angol tudósok munkáit kell kiemelni, kétségtelen azonban, hogy a páratlan becsű emlékanyag Vámbéry munkásságával került igazán reflektorfénybe.

Még 1862-ben, azaz közép-ázsiai utazása előtt tett közzé Budenz József közreműködésével egy keleti török szójegyzéket, amelynek kéziratára konstantinápolyi tanulmányai során bukkant. A mű a szójegyzék első címszava nyomán *Abuska* címet kapott, s így vonult be a tudományos irodalomba.

1867-ben *Čagataische Sprachstudien* cím alatt újabb műve jelenik meg erről a területről. A cím alapján az olvasó a könyvtől a csagatáj, azaz a középkori keleti török irodalmi nyelvbe való bevezetést várja. A mű meg is felel ennek a várákozásnak, de ennél lényegesen többet nyújt. Bepillantást biztosít a keleti török nyelvek jelenébe is,

vázolja azok különbözőségeit, sőt egykorú folklórtermékeken keresztül szemlélteti is azokat. A műhöz csatlakozó szótár hosszú ideig a turkológusok becses forrásának és kézikönyvének számított. A műben, amelyet a tudományos világ nagy elismeréssel fogadott, bőségesen kamatoztak Vámbéry utazásának tapasztalatai, az élő keleti török nyelvek területén való ismeretei.

1870-ben jelenik meg az *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilig* című műve, amely a török nyelvek egyik igen korai, s így rendkívül fontos nyelvemlékét állítja a figyelem középpontjába. A *Kutadgu bilig* (később ez az alak

80

bizonyult a cím helyes olvasatának) azaz *A boldogító tudomány*, tulajdonképpen verses bölcseleti mű, amely az uralkodás és a kormányzás problémáit tárgyalja, 1069-ben a közép-ázsiai karahanida birodalom egyik kulturális centrumában íródott. A műnek Vámbéry korában csak egy kézírata, a Bécsben őrzött ujjur betűs változat volt ismeretes. Vámbéry mind a paleográfiai problémák megoldása, mind a nyelvi kérdések értelmezése tekintetében olyan úttörő munkát vállalt magára, amely a turkológusok számára jelentősen kitágította a nyelvi múltba való visszapillantás horizontját. Mint minden úttörő munka, ez sem volt

mentes hibáktól és tévedésektől. Érdemeit azonban elsősorban a fontos nyelvemlék későbbi tanulmányozói húzták alá, akiknek már további kéziratok, s természetesen sokkal nagyobb nyelvtörténeti anyag állt rendelkezésére. A *Kutadgu bilig* kiadására és feldolgozására való vállalkozás jelentőségét akkor méltányolhatjuk igazán, ha arra gondolunk, hogy a törökség ezen páratlan becsű nyelvemlékének feldolgozása még napjainkban sem zárult le kielégítő módon.

Következő nagyobb nyelvemlék-monográfiájának megjelenéséig — közben más problémák sora foglalkoztatja — majdnem két évtized telik el. 1885-ben lát napvilá-

got Bécsben *Die Scheibaniade. Ein özbekisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm* című műve, amely ismét egy értékes bécsi keleti török kézirat szisztematikus leírását jelenti. Muhammad Szalih e műve, amely a XVI. század elején Transzoxániát uralma alá hajtó Seibanida dinasztia egyik legjelentősebb alakjának állít emléket, természetesen a történelem és irodalom kutatói számára is páratlan értékű forrást jelent:

A fentiekben Vámbérynek a keleti török nyelvemlékeknek szentelt monografikus feldolgozásait vettük számba. A tudományos folyóiratokban természetesen még

számos hasonló tanulmánya látott napvilágot, amelyek a maguk idejében nem kevésbé voltak jelentőségek.

A török nyelvek múltjának tanulmányozása során nem feledkezett meg az oszmán-török nyelv emlékeiről sem, bár érdeklődése elsősorban a keleti törökséghez kötötte. Neki köszönhetjük az első monografikus oszmán-török nyelvemlékkiadást (*Alt osmanische Sprachstudien*. Leiden, 1901.), amely egy értékes XIV. századi kézirat közlésén túl az első elemző betekintést nyújtja e fontos török irodalmi nyelv múltjába.

Kevesebb siker kísérte a török nyelvek etimológiai szótárával

kapcsolatos vállalkozását (*Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig, 1878.) és a XIX. század utolsó éveiben megfejtett orhoni vagy ótörök feliratok magyarázatához írt tanulmányát. Az előbbi szervesen kapcsolódott magyar–török nyelvhasználati tanulmányaihoz, ahol munkásságát – mint látni fogjuk – joggal érte gáncs.

A nyelvtudomány általános metodikájában való gyengeségei, amelyeket később kritikus szemmel jómaga is átlátott, e munkáiban ütköztek ki a legszembetűnőbben. A nyelvi források feltárásának és bemutatásának területén kitűnő nyelvi ismereteivel könnyen

oldotta meg a felbukkanó problémák zömét. A nyelvi anyag további megszólaltatásában hiányzott azonban számára a korszerű tudományos metodika iránytűje, s ezt a hiányt olykor egyéni fantáziával, megalapozatlan spekulációval próbálta pótolni. A metodika kritikus elsajátítására később sem vállalkozott, s így — hiszen a tudomány órái nem álltak meg — a tudományos műhelyét jellemző elmaradás csak tovább nőtt. Az úttörő vállalkozás dicsérete azonban itt is joggal megilleti. Különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy a török etimológiai szótár ügye csak a mi századunk 60-as éveiben került komoly vállalkozások for-

86

májában napirendre, s lényegében még ma sem tekinthető lezárt tudományos kérdésnek, megoldott feladatnak.

Heves bírálatot váltott ki Buha-
ra történetéről írt munkájával is
(l. bibliográfia), amelyben a törté-
neti vizsgálatok síkján lényegé-
ben a már említett hibák, meto-
dikai fogyatékoságok ismétlőd-
tek.

Elismerés kísérte azonban a tö-
rök népek ősi kultúrájára, ill.
jelenkori néprajzára vonatkozó ta-
nulmányait. Az első ilyen műve
(*Die primitive Cultur des turko-
tatarischen Volkes*. Budapest, 1879.)
etimológiai tanulmányaiból nőtt
ki: a nyelv szókincsét érintő törté-

neti tanulmányok segítségével akart a szavak mögött rejlő tartalmi összefüggésekbe behatolni, hogy felvázolja a törökség kultúrtörténetének főbb vonásait. Rangos alkotásai közé tartozott *A török faj ethnológiai és ethnografiai tekintetben* c. műve is (Budapest, 1885), amely részletes áttekintést ad a törökségről, annak múltjáról és jelenéről. Vámbéry a maga korában rendelkezésre álló ismereteket olvasztotta össze hasznos szintézissé. Mint turkológiai kézikönyv sokáig töltött be fontos szerepet. A gyorsan fejlődő részkutatások folytán adatai és megállapításai természetesen fokozatosan elvesztették jelentőségüket. A szintézisre való

88

vállalkozás érdemét a legjobban talán az szemlélteti, hogy hasonló jellegű mű csak a mi századunk ötvenes éveinek végén látott napvilágot.

Vámbéry oszmanisztikai érdeklődéséről a nyelvemlékek kapcsán már tettünk említést. Fontos azonban szólni arról is, hogy az oszmán-török irodalmi nyelvet, hatalmas irodalmi hagyatékát, s a magyar múlt kutatói számára való jelentőségét kitűnően ismerő Vámbéry melegen ápolta e vonatkozásokat is. Több dolgozatában hívta fel a figyelmet értékes magyar vonatkozású forrásokra, s része volt abban is, hogy Szilágyi Dániel páratlan értékű török kézirat-

gyűjteménye Isztambulból a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába kerüljön. Nem kétséges, hogy mindez pozitív hatással volt a magyar turkológia történeti érdeklődésű kutatásainak kibontakozására.

Az Oszmán Birodalom akkori jelenének problémái, politikai és kulturális kérdések egyaránt, fontos szféráját képezték esszéírói és publicisztikai tevékenységének. Erről azonban egy másik fejezetben szeretnénk megemlékezni.

A KORAI MAGYAR—TÖRÖK

NYELVI ÉS TÖRTÉNETI

KAPCSOLATOK KÉRDÉSEI

VÁMBÉRY MUNKÁSSÁGÁBAN

Ez volt az a terület, ahol Vámbéry a legtöbb szelet vetette, s ahol a legtöbb vihart is aratta.

A magyarság eredetének és a magyar nyelv rokonságának kérdései Vámbéry munkásságában kezdettől fogva különleges szerepet játszottak. Ilyen irányú érdeklődésének kialakulásához a magyar tudomány akkori képviselőitől nem kevés indítékot kapott, s az is természetes volt, hogy ugyanazok a tudósok nem kis várakozással tekintettek magyar ős- és

nyelvtörténeti vonatkozású turkológiai kutatásainak eredményei elé.

Vámbéry keleti útjainak célkitűzéseit is e gondolatok jegyében fogalmazta meg. Igaz, hogy ezek korántsem vezettek olyan kézzelfogható eredményekhez, mint Reguly Antal finnugor gyűjtései. Közvetett módon mégis hozzájárultak Vámbéry anyagismeretének kiszélesüléséhez. Így később sem alaptalanul hozta kapcsolatba keleti utazásait nyelvrokonsági-őstörténeti kutatásaival.

Vámbéry közép-ázsiai utazását megelőzően a magyar nyelv eredetének ügyében a finnugor nyelvészek még nem mondták ki a

döntő szót. A nyelvrokonítás legjelesebb képviselői is a magyar nyelv „közbülső állásáról” beszéltek, sőt úgy vélték, hogy az a török nyelvekhez áll közelebb.

A kutatásokban való fordulat éppen Vámbéry Közép-Ázsiából való visszatérése körül bontakozott ki. A magyarországi finnugor nyelvtudomány hivatott mesterei kiterjedt nyelvi anyag beható vizsgálata után egybehangzóan a magyar nyelv finnugor rokonsága mellett törtek lándzsát, nyelvünk török elemeit pedig későbbi nyelvi hatás termékének, azaz jövevénytörzseknak minősítették.

Vámbéry, jóllehet közép-ázsiai utazását követő külföldi szerep-

lése és irodalmi munkássága erejét jó ideig lekötötte, hű maradt a magyar—török nyelvi és történeti vonatkozások kutatásához. De — s ez volt a bajok eredendő forrása — főleg érzelmi alapokról kiindulva, hű maradt meghaladott elképzelésekhez is. Nem látta be, hogy a finnugor nyelvészeket tudományos anyaguk kiszélesülése és módszereik tökéletesedése vezette új ítéletekhez.

Már egy 1866-ban megtartott akadémiai előadásban is szemrehányóan szólt arról, hogy a finnugor nyelvészek a magyar nyelvnek a török-tatárhoz való viszonyát „kicsinylik”. Majd 1870-ben terjedelmes tanulmányt szentelt e

problémakörnek, amely egy nagy tudományos vita kezdetét jelentette.

E tanulmányában elfogadja ugyan a magyar nyelv finnugor eredetének gondolatát, s jómaga is hajlandó a török elemeket a „másodlagos rokonság”, azaz a jövevényszavak szintjére helyezni, szóegyeztetéseinek célkitűzése és gyakorlata azonban már annak az érzelmi mozzanatoktól determinált gondolatnak van alárendelve, hogy „a magyar nyelv eredetében ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török jellemű”. (Nyelvtudományi Közlemények 1870. 120.). Az ennek bizonyításá-

ra összeállított szópárhuzamokkal Vámbéry elsősorban e szóréteg nagyságrendjét és így a nyelvi érintkezés mélységét akarta bizonyítani. A metódust e célnak rendelte alá.

A magyarországi finnugor nyelvtudomány hivatott mestere, Budenz József, aki Vámbéry tanulmányának bírálatára vállalkozott, könnyűszerrel mutatott rá a módszerbeli gyengékre és következetlenségekre. A szakavatott megrostálás után a szóegyeztetések anyaga valamivel többre, mint egyharmadára zsugorodott.

Vámbéry vállalkozása a magyar—török nyelvi egyezések tételes összeállítására mégsem volt

96

haszontalan. A helyesnek ítélt megfelelések szilárd kiindulópontot jelentettek a későbbi kutatás számára. Az ő érdeme volt az is, hogy nyelvi dokumentációjával rámutatott a török nyelvek emlékszeranyagának és nyelvjárásainak e kutatásokban való jelentőségére.

Vámbéry a magyar–török nyelvi kapcsolatok kérdéseihez elsősorban érzelmi alapon közeledett. Soha nem látta be, hogy az igazi tudományos feladat nem a török nyelvi elemek vélt felértékelésében, hanem a reális nyelvtörténeti keretbe való begyazásában rejlik. A magyar és a török nyelvtudománynak elsősorban ezzel tett volna nagy szolgálatokat.

Vámbéry egy 1882-ben megjelent művében (*A magyar eredete. Ethnologiai tanulmány*) még határozottabban tört lándzsát elképzései mellett. E monográfiájában a nyelvi rokonság kérdése egy szélesebb etnikai-kulturtörténeti keretben kerül tárgyalásra, s ez a háttér éppen elméletét hivatott támogatni. Ennek kifejtése során pedig tudományos offenzívába kezd a finnugor nyelvészek ellen. Budenz magyar-ugor szógyejeztetéseit szigorúan megbírálja, azok nagy részét elveti; abból az állításból indulva ki, hogy a magyar nyelv szókincsének mintegy kétharmad része török alapon magyarázható, úgy véli, hogy a ma-

98

gyar szókincset közelebbi szálak fűzik a török, mint a finnugor nyelvekhez. Az egymást megtámogató helyzetbe állított nyelvészeti, őstörténeti stb. érvek nyomán magától értetődően a magyarság török eredete mellett tör lánzdzsát.

A Vámbéry könyve nyomán ki-robbanó vita, amely az ugor—török háború neve alatt vonult be a magyar tudomány történetébe, hullámaival a közvéleményt is elérte. A kérdés kapcsán a nem tudományos sajtó is csatasorba állt. A finnugor tábor, elsősorban Budenz József és Hunfalvy Pál szakavatott írásaival, a tudomány frontján elsőprő győzelmet ara-

tott. Vámbéry „turáni” gondolatai azonban még hosszú ideig elevenen éltek a közvéleményben.

Vámbérynek az ugor—török háborút kirobbantó monográfiáját további magyar őstörténeti tanulmányok követték. Ezek szervesen kapcsolódtak Vámbéry török vonatkozású kulturtörténeti, ill. őstörténeti munkáihoz. Híven jelezték azt a fordulatot, amely Vámbéry tudományos érdeklődésében a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján bekövetkezett.

1895-ben jelent meg *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című műve, amelynek megírására Vámbéryt a millennium is ihlette. E munkája számos ponton korábbi

100

nézeteinek jelentős módosulásáról tanúskodik. A viták harci zajának elcsendesedése után Vámbéry a magyar nyelv és etnikum kialakulásának számos kérdésében ellenfelei álláspontját tette magáévá. Nem egy ponton azonban ismét merész újításokkal hozakodott elő. A könyv egyik alapgondolata az volt, hogy a sajátos magyar keverék-etnikum már a honfoglalást megelőzően kialakult a Kárpát-medencében. Ez mind a tudományos körökben, mind pedig a közvéleményben élénk visszataszításra talált. Ellentmondásban volt ez Vámbéry korábbi elméleteivel és a történeti tényekkel egyaránt. Az adott pillanatban pe-

dig a legkevésbé hízelt a nemzeti önérzetnek. A hűvös fogadtatás miatt Vámbéry jó időre el is fordult az őstörténeti kutatásoktól. Utolsó monográfiája, amelyet e kérdésnek szentelt (*A magyarság bölcsőjénél. A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése.* Budapest, 1914.) már csak halála után látott napvilágot.

Vámbéry magyar őstörténeti kutatásai, a korai magyar–török érintkezések kapcsán való munkálkodásai a sok tévedés és zsákutca ellenére sem voltak haszontalanok. A téves elméletek a kritika kihívásával hozzájárultak a kérdések egyértelmű tisztázásához. Ezen túl azonban Vámbéry tanulmányai

sok esetben a tényanyag hasznos összefoglalását jelentették, amelynek megrostálásához számos ponton jómaga is érdemben és maradandó értékkel járult hozzá.

VÁMBÉRY POLITIKAI
TERMÉSZETŰ ÍRÁSAI

Monográfiák sora, számtalan újságcikk és esszé a tanúja Vámbéry politikai-publicisztikai tevékenységének. Ezekben mint a Kelet ismerője és szakembere mutatkozik be a szélesebb nyilvánosság előtt. A honi és a külföldi sajtóban megjelent írásairól — cikkekről, kommentárokról, levelekről stb. — ma

sincs pontos képünk. Azt is csak hozzávetőlegesen tudjuk, hogy az évtizedek során Vámbéry milyen sajtóorgánumokkal állt kapcsolatban. Az e területen Vámbéry nevéhez kapcsolódó nimbusz azonban hű bizonyítéka annak, hogy az Európa és az Újvilág patinás sajtó fórumain folytatott tevékenysége nemzetközi érdeklődéssel és megbecsüléssel találkozott.

Vámbéry tevékenységének e szférájához rendkívül nagy becsvágy és sok érzelmi mozzanat fűzte. Tudatában volt az ismereteiből adódó előnyöknek, s az így aratott sikereknek is. Szinte kárpótolva érezte magát a tudományos vitacsatákban való veresé-

104

gekért. De volt egy pont, ahol becsvágya e területen sem nyert ki-
elégülést. Örök tüskeként élt benne az, hogy a külügyek szférájában a Monarchia illetékes körei szolgálataira sohasem tartottak igényt.

Publicisztikai munkásságának kezdetei a sztambuli évekre estek. A politikai körökkel való kapcsolatai szinte predestinálták a laptudósítói feladatra, amelyet akkor inkább anyagi okokból, mint ambícióból vállalt el. A keleti utazások, az iráni út és a kalandos közép-ázsiai vállalkozás azonban hatalmas tőkét teremtett számára e területen, s ezt Vámbéry kitűnően tudta kamatoztatni.

Az utazások kevés tudományos konkrétumot, más szóval feldolgozható anyagot hoztak számára. Az európaiak számára szinte ismeretlen területeken szerzett személyi tapasztalatoknak, geográfiai, társadalmi, etnográfiai stb. ismereteknek azonban különös politikai súlya is volt. Nem véletlen, hogy a Kelet monopóliumára törekvő angol politikai körök nyomban felfigyeltek Vámbéryre, aki tapasztalatait már ezen igényeket szem előtt tartva sikerrel tudta értékesíteni. Első angliai tartózkodása egy csapásra a Kelet elismert politikai szaktekintélyévé avatta. A kor rangos politikai sajtó fórumaival való kapcsolatainak kiala-

106

kulása, aktív publicisztikai tevékenysége a külföldön szerves folyománya volt a fiatal Vámbéry angliai diadalútjának.

Első angliai szereplései, a különböző előadások és tudományos kontaktusok, annak a politikai elképzelésnek jegyében zajlanak le, hogy Közép-Ázsia fontos politikai változások küszöbén áll: előbb-utóbb a terjeszkedő cári hatalom befolyása alá kerül, ez pedig közvetlenül érintheti Anglia indiai érdekeit. Nem csoda tehát, hogy az angol közvélemény különös figyelmet szentelt a Keletről érkezett magyar utazó benyomásainak, aki ugyanakkor hű bizonyosságát adta anglofil habitusának.

Az idő Vámbéry javára dolgozott, mert a politikai események rövid időn belül a jóslatok igazolásának tűntek. A közép-ázsiai kánóságok területei a XIX. század 60-as éveinek végén és a 70-es évei során cári fennhatóság alá kerültek.

Ez a politikai aktualitás szolgáltatott alapot Vámbérynek ahhoz, hogy a 70-es évek során két munkát is szenteljen az e területek politikai sorsával összefüggő kérdéseknek. *Oroszország hatalmi állása Ázsiában* c. műve 1871-ben, *Zentralasien und die englische-russische Grenzfrage* c. kötete, tulajdonképpen a kérdés kapcsán írt cikkeinek, esszéinek stb. gyűjteménye, 1873-108

ban jelent meg. Ezt követően látott napvilágot 1875-ben a *Der Islam im XIX. Jahrhundert* című műve is, amelyben egyes iszlám országoknak az európai haladáshoz való felzárkózását célzó reformtörekvéseit vázolja fel.

Vámbéry e művét szinte védőiratnak szánta az iszlám-társadalom mellett, a Nyugatnak az iszlám uralta Keletre vonatkozó ítéletét akarta korrigálni. Mindezzel kapcsolatos gondolatait egy sajátos kulturtörténeti-vallási keretben foglalta össze, figyelmen kívül hagyva éppen azokat az alapvető társadalmi mozgásokat, amelyek a két világ konfrontációjához vezettek.

A 80-as évek derekán ismét kitűnő alkalom kínálkozott Vámbéry számára a közép-ázsiai nagyhatalmi konfliktus témájának fellelevenítésére. A közvetlen indítékot Angliának és Oroszországnak az afganisztáni érdekszférában való egy konfliktusa szolgáltatta. Vámbéry *The coming struggle for India* című műve (London, 1885.) a legalkalmasabb időpontban elevenítette fel anglofil politikai nézeteit. Ez a műve talán életének legnagyobb politikai sikerét jelentette. Az angliai politikai porondon személyesen való megjelenése ismét diadalúttá változott.

1898-ban jelent meg Párizsban a *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant*

quarante ans c. munkája, amely az Oszmán Birodalomnak a XIX. század második felében bekövetkező hanyatlását vázolja fel. Ezen írása, amely igen sok kritikai megjegyzést adresszál a szultáni kormányzat címére, nem kevésbé járult hozzá ahhoz, hogy Vámbérynek II. Abdülhamit szultánhoz fűződő korábbi szívélyes kapcsolatai megromlottak.

Vámbéry politikai írásainak vezérmotívuma a haladást és kultúrát terjesztő Anglia keleti hatalmi törekvéseinek a zsarnok és elmaradott Oroszországgal szemben való támogatása. Jómaga ezt azzal magyarázta, hogy e politikai állásfoglalása az 1848—1849-es szabad-

ságharc leverésekor megsértett hazafias öntudatból fakadt. Ezek az események — vélte — egy életre szembeállították a cári Oroszországgal. Valószínű azonban, hogy életének a közép-ázsiai utazást követő angliai eseményei e vonatkozásban legalább olyan lényeges, ha nem lényegesebb szerepet játszottak.

E politikai írások ugyanakkor arról tanúskodtak, hogy a nagy európai társadalmi átalakulások, az új forradalmi elméletek nem kerültek Vámbéry látókörébe, s így magától értetődő, hogy Európa és Kelet viszonyát is e megfontolásoktól függetlenül szemlélte. A külpolitikai kérdéseket szinte ki-

zárólag az orosz—angol nagyhatalmi összecsapás dimenziójában, a Kelet belső kérdéseit pedig egy sajátos kulturtörténeti-vallási keretben vizsgálta, legtöbbször távol a reális társadalmi problémáktól. Ebből a pozícióból vette például védelmébe a Nyugattal szemben az Oszmán Birodalmat; a nagyhatalmi osztozkodás igazi rugói szinte teljesen hományban maradtak számára. Az, hogy publicisztikai tevékenysége később erősen csökkent, bizonyára azzal is összefüggött, hogy arra a prognózisra, amelyhez a legnagyobb reményeket fűzte, nevezetesen az orosz—angol összecsapásra, a századforduló körül rácáfolt az idő.

Történelmi-politikai elképzeléseinek számos vonatkozása vall Vámbéry naivitásáról is. Íme egy példa.

Vámbéry büszkén vallhatta és vallotta is magáról, hogy személyét külföldi uralkodók és politikusok — a perzsa sahtól az angol udvarig — megkülönböztető figyelemben részesítették. Annál mélyebben érintette azonban az a tény, hogy a Monarchia illetékes körei személyét mint politikai szakértőt teljesen mellőzték. Panaszkodva és szemrehányóan ír arról, hogy még a Monarchia boszniai konfliktusa idején sem gondoltak rá, pedig II. Abdülhamit szultánhoz fűződő szívélyes kapcso-

latai miatt ő lett volna az igazán hivatott valaki arra, hogy ezt az ügyet rendbe tegye . . .

Számos rövidebb-hosszabb lélegzetű esszében foglalt állást a Keletet érintő aktuális kérdésekkel kapcsolatban is. Ezek az írásai széles tematikai spektrumról tanúskodnak. Az igazság azonban az, hogy azon politikai írásait, amelyek 1865 után a nyugati sajtóban jelentek meg, s bizonyos szerepet játszottak az ottani közvélemény Keletről való elképzeléseinek formálásában, szinte alig ismerjük. Ezek alapos ismerete pedig elengedhetetlenül szükséges lenne ahhoz, hogy végleges ítéletet lehessen alkotni Vámbéry politikai te-

vékenységéről. A tények hézagos ismerete teszi érthetővé, hogy Vámbéry személyéhez mint politikai publicistához mindmáig ellentmondó vélemények kapcsolódnak. A magyar nacionalistától az angol kémig a legkülönbözőbb címkével látták el személyét szóban és írásban. A jövő kutatásainak feladata lesz e vonatkozások egyértelmű és megnyugtató tisztázása.

A TUDÓS ÉLET HAGYATÉKA

Vámbéry a turkológia és a magyar—török nyelvi és történeti kapcsolatok számos kutatási területén hagyott nem kevés maradandót az utókor számára. Pályafutását elemezve és tudományos életművét mérlegre téve válaszolnunk kell azonban arra a kérdésre is, hogy mit jelent Vámbéry munkássága ma számunkra? Van-e annak még napjainkban — halála után több mint 60 évvel — aktualitása, tanulsága a jelen turkológusai számára?

Vámbéry tudományos eredményei a törökség és a magyar—tö-

rök kapcsolatok akkor napirenden levő legfontosabb kérdéseihöz kapcsolódtak. Munkái valóban a kutatás centrumában voltak.

Az általa művelt kutatási területeken úttörő munkát végzett. E munka gazdag volt eredményekben, s mint minden úttörő vállalkozás, nem volt mentes hibáktól és tévedésektől sem.

Természetesen nagy hiba lenne Vámbéry munkásságáról az úttörő vállalkozásokhoz kapcsolódó olykor súlyos tévedések alapján ítéletet mondani. Ez csak homályba borítaná munkáinak valós eredményeit, amelyekkel ténylegesen hozzájárult a turkológia nemzetközi és honi épületének építéséhez.

Eredményeit ugyanakkor nem a XX. század utolsó évtizedei turkológiájának mércéjével kell mérnünk. Annak megítélésében a XIX. század és a századforduló turkológiai kutatásainak helyzetéből kell kiindulnunk. Annak a kornak kutatási színvonalából, amikor a turkológia még valóban gyerekcipőben járt, s az európai tudományosság egyik legfiatalabb diszciplínájának számított.

Közhely, hogy a tudományos eredmények, az új ismeretek, az összefüggések új magyarázata sokszor észrevétlenül, a felfedezőre és felismerőre való hivatkozás nélkül épül be a következő generáció ismerettárába. Vámbéry írásait

böngészgetve pedig hány és hány olyan vonatkozásra bukkanunk, amely a tudományos ismeretgyarapodás e csendes csatornájának nyomába mutat.

Ma már elavult szöveg-, ill. nyelvemlékkiadásai a maguk korában felbecsülhetetlen értékű kezdeményezések voltak, amelyek valóban széles ösvényt nyitottak a következő turkológus generáció munkájához. Éppen Vámbéry munkái szolgáltatták az alapot a nyelvemlékek tökéletesebb magyarázatához és a török nyelvtörténet tényeinek jobb megértéséhez.

E területről idézzünk egy példát. Vámbéry egy akadémiai fel-

olvasásában 1868-ban kitér a keleti és nyugati török nyelvek hangrendszerének különbözőségeire. Így ír erről: „A khinai tatárságban divatos török, melyben az utánozhatatlan finom kihangzás és erős torokhang van túlsúlyban, idegen fülnek fölötte darabos és kietlennek tetszik. E sajátság mindinkább elvész, mennél továbbra haladunk nyugot felé; és ha a Bosporus partjaihoz értünk, azonnal észreveszük az ottomán szójárásnak hangzatosságát és finomságát, amelyet inkább hasonlítanánk az olaszhoz, mint ázsiai testvér dialektusai egyikéhez.” (*A keleti török nyelvről.* 12.)

Ma, amikor ugyanezt a kérdést a XX. század nyelvtudományának

methodikai fegyverzetével közelítjük meg, s az oszmán-török nyelv hangrendszerének változásairól szólva ennek okát az indoeurópai szubsztrátumban keressük, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a nyelvi tények felismerésének érdeme Vámbéry nevéhez fűződik.

A magyar nyelv török jövevényszavainak irodalmát tallóztatva pedig hány és hány esetleg újra és újra bonckés alá került egyeztetés kapcsán bukkan fel kiinduló forrásként Vámbéry neve. Helyesnek és tévesnek bizonyult kísérletekkel kapcsolatban egyaránt. S az utóbbiak éppen úgy hozzátartoznak a tudományos megismerés folyamatához, mint az előbbieik.

A korai magyar—török érintkezések kapcsán a magyar kevert etnikumnak a honfoglalást megelőző kialakulásáról vallott elméletét pedig nem hozzuk-e nyomban kapcsolatba a kettős honfoglalás napjainkban szenvedélyesen vitatott téziseivel?

S a példák számát minden területen tovább szaporíthatnánk.

Vámbéry tévedéseit és hibáit a tudományos kritika már a maga idején helyreigazította. Kutatásainak pozitív eredményei pedig szervesen olvadtak be a következő generációk munkájába. Munkáit így ma már nagyon ritkán kell kézbe vennünk. Azok felett eljárt a tudomány órája.

Van azonban egy pont, ahol Vámbérynek ma is elevenen ható hagyományként jelen kell lennie a magyar tudományban. Vámbéry a sokkal, de sokkal kedvezőtlenebb lehetőségek korában egy tudós élet munkájával mutatta meg, hogy a turkológia művelése hány és hány területen áll szoros összefüggésben a nemzeti tudományossággal. A magyar nyelv és történelem ezer évnél jóval nagyobb időszakra kiterjedő török kapcsolatainak valamennyi szférájában — a korai kapcsolatoktól az oszmán-török érintkezések századain át a maga koráig -- értékes tudományos munkák sorával dokumentálta a turkológiai kutatá-

sok széles spektrumát, e kutatási munkáknak tudományosságunk számára való felbecsülhetetlen értékeit.

E távlatoknak teljes szélességében való felvázolása Vámbéry vitathatatlan érdeme, életművének számunkra ma is érvényes tanulsága. E hagyomány tisztelete a ma tudósait arra kötelezi, hogy a magyar tudomány érdekeinek józan és felelősségteljes mérlegeléséből kiindulva megvizsgálják, hogy jól sáfárkodtak-e és jól sáfárkodnak-e Vámbéry Ármin tudományos hagyatékával. Különösen napjainkban, az összehasonlíthatatlanul kedvezőbb lehetőségek kibontakozásának korában.

BIBLIOGRÁFIA

VÁMBÉRY ÁRMIN MŰVEI

A bibliográfiába egy tanulmány kivételével csak a könyv alakban megjelent munkákat vettük fel. Ha a mű magyar nyelven is megjelent, a párhuzamos idegen nyelvű kiadás regisztrálásától eltekintettünk. Ezek, továbbá Vámbéry egyéb műveinek vonatkozásában a róla szóló irodalomban megjelent bibliográfiák tájékoztatnak.

Deutsch-türkisches Taschen-Wörterbuch. Constantionopel, 1858.

Abuska. Csagataj-török szógyűjtemény. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest, 1862.

Közép-Ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi-tenger keleti partján Khivába Bokharába és Szamarkandba tett. Pest, 1865. (Új magyar kiadás: *Dervisruhában Közép-Ázsián át.* 1966.)

Ćagataische Sprachstudien enthaltend grammatischen Untriss, Chrestomathie und Wörterbuch der ċagataischen Sprache. Leipzig, 1867.
Vándorlásaim és élményeim Persiában. Pest, 1867.

- Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. Újabb adatok az oxus-melléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz. Pest, 1868.
- Magyar és török-tatár szóegyeztések. Nyelvtudományi Közlemények 1870. 109 – 189.
- Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilig. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche. Innsbruck, 1870.
- Oroszország hatalmi állása Ázsiában. Történeti tanulmány. Pest, 1871.
- Bokhara története a legrégebb időktől a jelenkorig. Ismert és ismeretlen keleti kútforrások után. Pest, 1873.
- Zentralasien und die englisch-russische Grenzfrage. Gesammelte politische Schriften. Leipzig, 1873.
- Der Islam im XIX. Jahrhundert. Eine culturgeschichtliche Studie. Leipzig, 1875.
- Keleti életképek. Bp., 1875.
- Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878.
- Die Türken in Europa. Mit einer Einleitung „Die orientalische Frage als Kulturfrage“ von H. Vámbéry und historisch-ethnographischen Anmerkungen von K. E. Franzos. Stuttgart, 1878.
- Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes. Leipzig, 1879.
- The Turcomans between the Caspian and Merv. S. 1. 1880.

- A magyarok eredete.* Ethnologiai tanulmány. Bp., 1882.
- The coming struggle for India.* London, 1882.
- A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben.* Bp., 1885.
- Die Scheibaniade.* Ein özbekisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm. Text, Übersetzung und Noten. Wien, 1885.
- Freiheitliche Bestrebungen im moslimischen Asien.* Berlin, 1893.
- A magyarság keletkezése és gyarapodása.* Bp., 1895.
- La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans.* Paris, 1898.
- The travels and adventures of the Turkish admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central Asia and Persia, during the years 1553–1555.* London, 1899.
- Alt-osmanische Sprachstudien.* Mit einem azerbaižanischen Texte als Appendix. Leiden, 1901.
- Le péril jaune.* Étude sociale. Bp., 1904.
- Küzdelmeim.* Bp., 1905.
- Reformképes-e a Kelet.* Bp., 1911.
- A magyarság bölcsőjénél.* A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése. Bp., 1914.

A VÁMBÉRI ÁRMINNAL
FOGLALKOZÓ IRODALOMBÓL

- RÉCSEY VIKTOR: Vámbéry Ármin. Sopron, 1887.
- RÉCSEY VIKTOR: Vámbéry Ármin élete és tudományos működése. Kassa, 1889.
- GOLDZIHNER IGNÁCZ: Vámbéry Ármin t. tag emlékezete. 1915. (MTA Emlékbeszédék XVII.)
- MUNKÁCSI BERNÁT: Vámbéry Ármin tudományos munkássága. Budapesti Szemle 1915. 87-112., 243-274.
- TÁBORI PÁL: A szánta dervis. Egy csodálatos élet regénye. Bp., 1934.
- HAZAI GYÖRGY: Ármin Vámbéry 1832-1913. A Bio-Bibliography. Bp., 1963. (Micropublications of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrokiadványai 3.)
- HAZAI GYÖRGY: Megemlékezés Vámbéry Árminról. Nyelvtudományi Közlemények 1963. 196-198.
- KAKUK ZSUZSA: Vámbéry Ármin (1832-1913). Megjelent: Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át. Bp., 1966. 5-13.

VÁMOS MAGDA: Resid effendi. Vámbéry
Ármin élete. Bp., 1966.

KIS JÓZSEF: Vámbéry nyomában. Egy film-
rendező naplójából. Bp., 1972.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Terjedelem: 4,75 (A/5) ív + 1 db melléklet

AK 1174 k 7679

76.2956 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György